

جریان‌های صوفیانه در فارس پیش از ظهور ابن‌خفیف

فاطمه طوبایی*

محمدیوسف نبیری**

چکیده

محققان کمتر به جست‌وجو در باب چگونگی پیدایش و تکوین جریان‌های عرفان و تصوف در نقاط گوناگون ایران توجه کرده‌اند. با تقسیم جریان تصوف به دو مکتب عراق و خراسان و تمرکز محققان بر صوفیان و دیدگاه‌های صوفیانه این مناطق، دیگر نگرش‌های صوفیانه در اقصی‌نقاط ایران در سابه قرار گرفتند. یکی از مناطقی که کمتر بررسی شده، خطه فارس است. به نظر می‌رسد حضور بیش از هشتاد شیخ از مشایخ تصوف در فارس پیش از ظهور ابن‌خفیف و گسترش تصوف در این منطقه، ضرورت بررسی و جست‌وجو در باب آغاز و تکوین جریان عرفان و تصوف در این خطه را آشکار می‌کند. در پژوهش حاضر، نام و نشان چهل‌وسه تن از مشایخ فارس و شیراز استخراج شده است که پیش از ابن‌خفیف زیسته‌اند یا هم‌عصر او محسوب می‌شوند که در پژوهش حاضر جهان‌بینی عرفانی این مشایخ تا حد امکان بر مبنای اطلاعات اندک باقی‌مانده تحلیل شده است. از تحلیل و تبیین نگرش عرفانی ایشان مشخص شد که در این دوره چهار جریان اصلی اعلام حضور کرده‌اند: نخست، جریان زهدورزی و گوشه‌نشینی (نمودی از شکل اولیه تصوف)؛ دوم، جریان صوفیان متمایل به مکتب عرفان عراق؛ سوم، جریان صوفیان متمایل به مکتب عرفان خراسان؛ و چهارم، جریان پیش‌آهنگان مکتب عرفان فارس. تحلیل ارقام به‌دست‌آمده نشان می‌دهد در فارس غلبه فکری-عرفانی با مشایخ پیش‌آهنگ مکتب فارس بوده و دیگر جریان‌ها نقشی کم‌رنگ‌تر ایفا کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: تصوف، فارس، زهدورزی، تصوف عراق، تصوف خراسان، پیش‌آهنگان مکتب عرفان فارس.

*دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات عرفانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، نویسنده مسئول،
toobaieshima@yahoo.com
**استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، nayyeri@hofez.shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۵/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۹

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، سال ۲۲، شماره ۹۶، بهار و تابستان ۱۴۰۳، صص ۲۳۵-۲۶۶

Sufi Currents in Fars Before the Appearance of Ibn-e Khafif

Fatemeh Toobayi*

Mohammad Yusof Nayyeri**

Abstract

Investigating the origins of Sufism in various regions of Iran is a significant topic that has not been adequately explored. The researchers' focus on Iraqi and Khorasan schools of Sufism has led to neglecting Sufi practices in other areas including Fars and Shiraz. Notably, the presence of over eighty Sufi sheikhs in Fars and Shiraz before the appearance of Ibn Khafif, along with the substantial growth of Sufism in this region underscores the need to study the origins and development of Sufism there. This research identified forty-three sheiks from Fars and Shiraz who lived either before or contemporaneously with Ibn Khafif and analyzed their mystical views based on the limited available information. As a result of this analysis, it is evident that four main Sufi currents existed during this period: first, the ascetic and secluded form of Sufism; second, the Iraqi school of Sufism; third, the Khorasan school of Sufism; and fourth, the pioneers of Fars school of mysticism. The findings indicated that the Shiraz school sheiks were predominant in Fars, with other currents playing a lesser role.

Keywords: Sufism, Fars, Asceticism, Iraqi School of Sufism, Khurāsān School of Sufism, Pioneers of Fars School of Mysticism.

* PhD Candidate in Mystical Literature, Shiraz University, Fars, Iran (Corresponding Author), toobaieshima@yahoo.com

** Professor in Persian Language and Literature of Shiraz University, Fars, Iran nayyeri@hofez.shirazu.ac.ir

۱. مقدمه

۱.۱. طرح مسئله پژوهش

آنچه جریان تصوف در اسلام دانسته شده است از نوعی زاهدورزی در بغداد آغاز می‌شود که می‌توان آن را شیوه‌ای از موضع‌گیری در مقابل وضعیت سیاسی و اجتماعی قرن دوم دانست. با نگاهی مختصر به تذکره‌های صوفیان سده‌های نخست اسلام می‌توان دریافت که بسیاری از این زاهدان صوفی، ایرانی یا ایرانی‌تبار بوده‌اند و خود یا پدرانشان عراق را در دوره‌ای از زندگی خود به‌عنوان وطن دوم برگزیده و به آن دیار کوچیده‌اند. این ردپای پررنگ از ایرانیان و ایرانی‌تباران می‌تواند نقش نگرش و تفکر ایرانی را در جریان تصوف نشان دهد. عامل عمده‌ای که در پیدایش یا توسعه تصوف در ایران تأثیر داشت، حالت اعتراض زهاد و صوفیه به دستگاه خلافت و ناخشنودی از همکاری با اعراب بود. همین مسئله باعث شد ایران بستری مناسب برای رشد و کمال عرفان باشد و پس از بغداد مهم‌ترین جریان تصوف در قرن سوم در ایران و در خطه خراسان ظهور کند و با ترکیب نگرش زاهدانه با عشق الهی، عرفان و تصوف به کمال نزدیک شود. مورخان جریان تصوف را به دو مشرب مهم و معروف «مکتب عراق» و «مکتب خراسان» تقسیم کرده‌اند. در این دوره، در دیگر نقاط ایران نیز تصوف ظهور و شروع به رشد می‌کند. یکی از مهم‌ترین نقاط خاستگاه تصوف در ایران استان فارس و مخصوصاً شیراز است.

پیش از ظهور شیخ کبیر، ابو عبدالله محمدبن خفیف، از نخستین مشایخ شاخص در تصوف، در شیراز دست‌کم چندین مرکز صوفیانه مختلف یا رباط وجود داشته است. آورده‌اند که شمار صوفیان از جمله زنان صوفی بسیار بوده است. درباب رونق تصوف در سده‌های دوم تا چهارم در فارس چه‌بسا این سخن عبدالکریم سمعانی بسنده باشد که در وصف شیراز می‌گوید: «خرج منها جماعه کثیره من اهل العلم و الصوفیه» (سمعانی، ۱۹۹۸/۸: ۲۱۸).

شرف‌الدین ابراهیم در مقدمه کتاب *تحفه اهل‌العرفان*، که به سال ۷۰۰ هجری قمری در مناقب شیخ روزبهان بقلی شیرازی نوشته، آورده است:

معروف و مشهور است میان خلائق که پارس برج اولیاء است و مسافران عرب و عجم بدین امید متوجه این خطه پاک می‌گردند تا زیارت اولیاء کنند... اما مشایخ و اولیاء که در خطه پارس بوده‌اند آن نتوان کرد، اما آنچه این ضعیف را در کتب مطالعه افتاده از مشایخ شیراز و حوالی آن دویست صاحب کرامت مسطور دیده... (شرف‌الدین ابراهیم، ۱۳۴۷: ۸).

شبیه این مطالب را کسان دیگری همچون عبداللطیف در *روح/جنان* و زرکوب شیرازی در *شیرازنامه* و عیسی بن جنید در ترجمه *شدالزار* آورده‌اند.

بنابر آنچه گفته شد، می‌توان فرض کرد که شمار صوفیان فارس پیش از ظهور ابن خفیف آن‌چنان بوده است که بتوان پیشینه‌ای درازدامن از حضور تصوف در این خطه را تصور کرد. تألیف تذکره‌های متعدد در قرون دوم تا هشتم در همین منطقه و اختصاص بخش بزرگی از آنها به عارفان و صوفیان فارس و شیراز بر کثرت صوفیان در این منطقه دلالت دارد.^۱ بررسی منابعی که فضای تاریخی-اجتماعی فارس را در اعصار مختلف توصیف می‌کنند، نشان می‌دهد که حمایت حاکمان فارس و شیراز از جریان تصوف در سده‌های دوم تا هفتم، خلق و خوی آزادمنشانه مردم شیراز و موقعیت جغرافیایی فارس و شیراز که حدفاصل میان خراسان و بغداد بوده است، مهم‌ترین دلایل گسترش عرفان و تصوف در این ناحیه است. با تقسیم جریان تصوف به دو مکتب عراق و خراسان، مناطق دیگر چنان‌که شایسته بود تحلیل و بررسی نشد. به نظر می‌رسد حضور بیش از هشتاد شیخ از مشایخ تصوف در فارس و شیراز پیش از ظهور ابن خفیف و رشد و گسترش تصوف در این منطقه، ضرورت بررسی و جست‌وجو در باب آغاز و تکوین جریان تصوف در این خطه را آشکار می‌کند. در پژوهش پیش‌رو، پژوهشگران به دنبال پاسخ‌دادن به پرسش‌های زیرند:

۱. با توجه به پیشینه جان‌دار و طولانی تصوف در فارس و جمعیت متکثر صوفیه، آیا همگی این صوفیان مشرب عرفانی مشابهی داشته‌اند یا جریان‌های فکری-عرفانی مختلفی در این سرزمین رایج بوده است؟

۲. در صورت وجود جریان‌های فکری-عرفانی مختلف، پیشروان این جریان‌ها چه کسانی هستند و اصول و مبانی کلی هر یک چه بوده است؟

۳. آیا نشانه‌هایی از ظهور مکتبی نو و البته متمایز از دیگر مکاتب عرفانی رایج، چون عرفان عراق و خراسان، در خطه فارس دیده می‌شود؟

۲.۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها در باب ظهور و تکوین تصوف در فارس و شیراز اندک‌شمارند و تاکنون پژوهشی گسترده و همه‌جانبه در این باره صورت نگرفته است. در ادامه پژوهش‌های انجام شده معرفی می‌شوند:

خالق‌زاده (۱۳۹۱) در مقاله خود نام نخستین صوفیان برخاسته از خطه فارس تا پیش از ابن خفیف را استخراج و مهم‌ترین آنها را به اختصار معرفی کرده است. این پژوهش بیشتر جنبه تاریخی دارد و با جمع‌آوری نقل‌قول‌های مختلف از تذکره‌ها، شخصیت‌ها را معرفی کرده، اما نتیجه‌گیری به‌خصوصی در باب منش عرفانی این بزرگان و جریان‌های عرفانی موجود در فارس صورت نداده است.

جبارپور (۱۳۹۵) در مقاله خود با مبنا قرار دادن دو کتاب *شیرازنامه* و *شدلازار* عارفان پیش از ابن خفیف را معرفی کرده و کوشیده است بدون در نظر گرفتن خط سیر تاریخی ویژگی‌هایی برای عارفان فارس استخراج کند. با توجه به کثرت و تعدد عارفان و تذکره‌ها و کتاب‌های تاریخی‌ای که صرفاً در باب شیراز و فارس نوشته شده‌اند، انتخاب دو کتاب کافی نبوده و نتیجه‌گیری‌ها چنان‌که باید از دقت کافی برخوردار نیست. برخی از ویژگی‌هایی که او برای عارفان فارس بر شمرده عبارت‌اند از: پای‌بندی به فقه شافعی؛ کثیرالسفر بودن؛ التزام به پوشش سپید و... ویژگی‌های نام‌برده چندان دقیق نیستند و می‌توان نظیر آنها را در دیگر مناطق ایران نیز یافت.

خیراندیش (۱۳۹۶) بخش اول کتاب خود را به عرفان در فارس اختصاص داده و ابتدا پیشینه‌ای از جایگاه عرفان در شیراز و فارس آورده است؛ سپس، چهار جریان را زیرمجموعه‌های عرفان فارس بر شمرده است: ۱. جریان سنتی و کلاسیک ۲. جریان عرفان اجتماعی ۳. اندیشه عرفانی سعدی و حافظ ۴. مکتب عرفان اجتماعی. همان‌طور که از نام‌گذاری این جریان‌ها پیدا است، پژوهشگر مبنای مشخصی برای تقسیم‌بندی ندارد و با دیدگاهی تاریخ‌ادبیاتی روایتگر سیر تصوف در فارس است. در بخش دوم، اصطلاحات عرفانی پرکاربرد را تعریف کرده و گورجای صوفیان شیراز و دیگر شهرستان‌های استان را به‌دست داده است. این تغییر ناگهانی سیر محتوایی کتاب و اختصاص بخشی از آن به اصطلاحات کلی مطرح در تصوف غیرمنتظره و بی‌تناسب با بافت کتاب است. بخش سوم کتاب در شش فصل نگاشته شده که نویسنده شرح‌حال عارفان شیراز از قرن سوم تا قرن سیزدهم هجری را آورده است. تعدد عارفان و گستردگی بازه تاریخی در این بخش، نویسنده را واداشته که نقل‌قول‌هایی مختصر از تذکره‌های مختلف ذکر کند و صرفاً در سطوری چند نام و نشان و گاه خانواده و شغل عارفان را معرفی کند. جمع‌آوری نام تمام صوفیانی که در فارس یا شیراز

زیسته‌اند به لحاظ تاریخی اهمیت دارد و به همین دلیل کتاب نقش بسزایی در تکمیل تاریخ ادبیات فارس دارد، اما توضیحات نویسنده در باب هر کدام از شخصیت‌ها بسیار مختصر است و تحلیلی در باب مشرب فکری آنان یا دیدگاه‌های عرفانی مشترک و نامشترک ارائه نمی‌کند. همان‌طور که مشاهده می‌شود، در پژوهش‌هایی که پیش از این درباره ظهور تصوف در فارس و شیراز انجام شده، محوریت با دیدگاه تاریخی و جغرافیایی است؛ به این معنا که پژوهشگران کوشیده‌اند فهرستی جمع‌آوری کنند از صوفیانی که در این خطه زیسته‌اند، اما مشرب فکری صوفیان، دیدگاه‌های عرفانی، و شباهت‌ها و تفاوت‌های دیدگاه‌ها کمتر بررسی شده است.

۲. بررسی و تحلیل موضوع

۱.۱.۲ مبانی پژوهش

در ابتدا، آنچه تحت عنوان مکاتب عرفانی عراق و خراسان از آنها یاد شد، تعریف می‌شود و اصول و مبانی فکری این مکتب‌ها مشخص می‌شود و پس از آن مشرب فکری صوفیان فارس و نسبت آنان با این مکاتب فکری روشن خواهد شد.

۱.۱.۲.۱ مکتب عرفان عراق (بغداد)

برخی از صوفیان ساکن بغداد مکتب عرفان بغداد را در اواخر قرن سوم پایه‌گذاری کردند. نخستین شخصیت این مکتب ابومحفوظ معروف کرخی است، اما نماینده واقعی آن را جنید بغدادی دانسته‌اند. اصول فکری این مکتب را سری سقطی به جنید بغدادی منتقل کرده است. عنوان «مکتب بغداد» را در ابتدا صرفاً به دلیل مکان جغرافیایی این صوفیان و در مقابل صوفیان ساکن خراسان بر آنان اطلاق کردند، اما در اصول و عقاید این دو نحله نیز تفاوت‌های فراوانی به چشم می‌خورد. این مکتب در قرن سوم به کمک تعلیمات جنید انسجام کافی یافت و پس از او مریدانش آن را ادامه و گسترش دادند. آرای او چنان حائز اهمیت است که مبانی اصول فکری مکتب بغداد بر مبنای آنها تعریف می‌شود. برخی از مهم‌ترین اصول فکری مکتب عرفان عراق (بغداد) عبارت‌اند از: ترجیح صحو بر سکر، رد سماع و حرمت آن، وسواس در رعایت شریعت، سرکوب یکباره نفس و مخالفت با او در تمام ابعاد، مخالفت با اظهار شطح، رفتارهای مبتنی بر افراط و تفریط دینی و انعطاف‌ناپذیری در مقابل دیگر فرق، مخالفت با اظهار کرامات، ترجیح سؤال بر کسب، قبول مشاهده در جهان ماده، تمایل به ریاضت‌های طاقت‌فرسا و نامعمول، رد عشق الهی، رد منش ملامتیه و ...

۲.۱.۲. مکتب عرفان خراسان

«بسیاری از بزرگان تصوف ایران در خراسان زیسته و معتقد به مکتب عرفان خراسان بوده‌اند؛ از این رو، خراسان را «مهد تصوف» خوانده‌اند» (زرین کوب، ۱۳۹۶: ۳۲). حوزه عرفان خراسان شامل مجموعه‌ای از عارفان ایرانی است که عموماً از قرن دوم تا نهم هـ. ق. در محدوده جغرافیایی خراسان بزرگ می‌زیسته‌اند.

در قرن دوم هجری، تصوف در این منطقه با ابراهیم ادهم، شقیق بلخی، فضیل عیاض مروزی و عبدالله مبارک آغاز شد و در قرن سوم با صوفیانی نظیر احمد بن خضرویه، حاتم اصم، بشر حافی و به خصوص بایزید بسطامی ادامه یافت. بنابر اعتقاد پژوهشگران، بایزید کسی است که در خراسان زهد را به تصوف واقعی اعتلا داد و اصول و مبانی تصوف خراسان را بنیان نهاد. برخی از مهم‌ترین اصول فکری مکتب عرفان خراسان عبارت‌اند از: سرتیزی با شریعت قشری و بی‌اعتبار دانستن علم حدیث، دوری از ریاضت‌های سخت و طاقت‌فرسا و ترجیح عنایت الهی بر مجاهده، انعطاف‌پذیری در مواجهه با دیگر ادیان و دیگر دوستی، استغراق در سُکر و غلبه و وجد به گونه‌ای که صحو پس از آن اتفاق نمی‌افتد و سبب اسقاط تکلیف از سالک می‌شود، ظاهر کردن سخنان شطح‌آمیز و اظهار سخنان دلیرانه و مبتنی بر آزادی اندیشه و گستاخی با حق، اظهار عشق الهی و محبت‌محوری در سلوک، شاگردی مشایخ خراسان یا مشایخ ملامتیه و مهاجرت به آن دیار و رفتار مبتنی بر ملامت، علاقه به زبان شعرگونه و آهنگین و آوای خوش، اعتقاد به مشاهده خداوند با چشم سر در جهان ماده، معامله با خلق بر مبنای جوانمردی و مراعات سخت‌گیرانه حقوق دیگری و

۲.۲. بحث و تحلیل

در تحقیق حاضر، نام و نشان چهل‌وسه تن از مشایخ فارس و شیراز که پیش از ظهور ابن خفیف زیسته‌اند یا هم‌عصر او محسوب می‌شوند استخراج شد و جهان‌بینی عرفانی آنان تا حد امکان بر مبنای اطلاعات اندک باقی‌مانده تحلیل شد. از تحلیل و تبیین نگرش عرفانی این چهل‌وسه تن مشخص شد که در این دوره چهار جریان اصلی اعلام حضور کرده‌اند. در ادامه، به هر یک از این جریان‌ها، سردمداران و اصول و مبانی کلی آنها پرداخته می‌شود.

۲.۲.۱. زهدورزی و گوشه‌نشینی؛ نمودی از شکل اولیه تصوف

مشابیحی که زیرمجموعه این جریان قرار می‌گیرند، در متون باقی‌مانده به زهدورزی شدید، کنارگیری از خلق، طرد دنیا، ساده‌زیستی، غلبه خوف بر احوال، آموختن علم حدیث و

عبادات طاقت فرسا مشهورند. تصوف این بزرگان شاخص‌های مبتنی بر تمایل به هیچ‌کدام از مکاتب صوفیانه (عرفان عراق، خراسان و فارس) را ندارد و بیشتر صورتی از تصوف زاهدانه اولیه است. چهارده تن از چهل‌وسه تنی که جهان‌بینی عرفانی آنان بررسی شد در این گروه قرار می‌گیرند: شیخ سلم‌بن عبدالله صوفی، ابن‌سال‌به، ابراهیم کرجی، شیخ محمدبن خلیل، ابوسائب‌بن اسحاق، ابوالحسن احمدبن جعفر بن ابی‌توبه، ابوعبدالله بابویی، شیخ ابوزرعه عبدالوهاب اردبیلی، محمدبن یزید، ابوضحاک، ابوشجاع حسین‌بن منصور، منصور بن ابی‌علی، ابوعبدالرحمن عبدالله بن جعفر ازرقانی و ابوالقاسم صفار. در ادامه، نام چندتن از مشاهیر آنان به همراه اندک اطلاعات باقی مانده از منش صوفیانه و اصول تفکر عرفانی آنان آورده می‌شود:

۱.۱.۲.۲. شیخ ابوزرعه عبدالوهاب اردبیلی

درباره او گفته‌اند عالمی زاهد بود که مسافرت بسیار می‌کرد. معاصر شیخ کبیر بود و گویا سفری به مکه را هم سفر بوده‌اند و در شهر مدینه از هم جدا شده‌اند. از مجموع روایات نقل شده در باب او استنباط می‌شود که شیخ ابوزرعه زاهدی عابد است که راه‌ورسم خود را از راه‌ورسم متصوفه هم‌عصر جدا می‌داند و البته به سبب علم و زهد و اختصاص دادن زندگی خویش به عبادت و ریاضت، بسیار نزد متصوفه محترم و ارزشمند است. می‌گویند شیخ ابوزرعه در آخر عمر متفق صوفیه شد و گویا در بعضی منازل با ایشان بود. او در سال ۴۱۵ قمری وفات یافت و او را در رباط خودش دفن کردند. اکنون، مزار او در فلکه مصدق شیراز واقع است. حکایتی در باب شیخ کبیر و شیخ ابوزرعه در منابع مختلف چون کتاب سیرت ابن‌خفیف و تذکره هزارمزار آمده است که میزان احترام شیخ کبیر به شیخ ابوزرعه و عظمت او را نشان می‌دهد (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۲۷۲-۲۷۳).

۲.۱.۲.۲. شیخ ابوعبدالرحمن عبدالله بن جعفر ازرقانی^۲

او از مشایخی است که شیخ کبیر از محضرشان بهره برده است. در وفور فضل و دانش نظیر نداشت و به سبب زهد و تقوا در عصر خود یگانه بود. شیخ کبیر نزد او بعضی از کتاب‌های احادیث و اسرار تصوف را می‌خواند و علوم را فرا می‌گرفت.

از شیخ کبیر در کتاب سیرت دو روایت نقل شده است که به عبدالله ازرقانی اختصاص دارد. در روایت نخستین ابن‌خفیف نقل می‌کند که روزی برای خواندن حدیث طبق قرار معهودی که داشتیم به خدمت شیخ عبدالله ازرقانی رفتم. شیخ فرمود ای عبدالله امروز با من

همراهی کن تا به جای خواندن حدیث نماز بگزاریم. گفتیم سمعاً و طاعتاً. به گوشه‌ای خزیدیم و هردو شروع کردیم به خواندن نماز و تا شب‌هنگام هریک هزار رکعت نماز به جای آوردیم. در دومین روایت، شیخ کبیر در زمستانی بسیار سرد شیخ عبدالله ازرکانی را اندرون شهر دیده و از او پرسیده است در این سرمای سخت قصد رفتن به کجا را دارد و شیخ در پاسخ به او گفته است آنجا که عاصیان و مجرمان می‌روند (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۳۹).

از این دو روایت برمی‌آید که شیخ عبدالله ازرکانی پیش‌ازهرچیز زاهدی عابد و اهل ریاضت است که البته دستی بر آتش تصوف دارد، اما به‌نظر می‌رسد به‌سبب غلبه خوف خداوند در وجود او که در روایت دوم آشکار است و دیگر نشانه‌های موجود چون تمایل او به علم حدیث، باید شیخ را در گروه اول، یعنی «مشایخ متمایل به زهد و شکل اولیه تصوف»، قرار داد. «او مصاحبتی هم با شیخ یعقوب بن سفیان و شیخ محمد علاف بن اویس از اصحاب شیخ کبیر داشته است (زرکوب، ۱۳۹۰: ۱۴۲). گویا، یعقوب بن سفیان (فسوی) (درگذشته به ۲۷۷ هـ.ق) از استادان ازرکانی بوده است. او در سال ۳۱۱ وفات یافته است» (زرکوب، ۱۳۹۰: ۲۲۷). شیخ عبدالله ازرکانی پس از وفات در مسکن مألوف و بقعه‌ای که بنای او بوده مدفون شد.

۲.۲.۲. صوفیان متمایل به مکتب عرفان عراق (بغداد)

دومین گروه صوفیان متمایل به مکتب عرفان عراق‌اند. مشایخ این جریان در جهان‌بینی خود متأثر از مکتب عرفان عراق بوده‌اند یا تحت تعلیم یکی از مشایخ عراق چون جنید، رویم و... قرار گرفته‌اند. در منش این بزرگان یک یا چند مشخصه از مکتب عرفان عراق و اصول و مبانی آن (ر.ک: مبانی و اصول مکتب عرفان عراق) دیده شده است. پنج‌تن (ابوبکر شعرانی، ابوبکر اسکاف، ابوالخیر مالکی، جعفر جعدی و ابوبکر قصری) از چهل‌وسه‌تنی که جهان‌بینی عرفانی آنان بررسی شد در این گروه قرار می‌گیرند. در ادامه، نام چندتن از مشاهیر آنان به‌همراه تحلیلی از منش صوفیانه‌شان آورده می‌شود:

۲.۲.۲.۱. ابوبکر شعرانی

از مشایخ شهر اصطخر بوده و به زهد فراوان و سخت‌گیری بر خویش مشهور است. ابن خفیف درباب او گفته: «من زاهدی کی خود را از علایق دنیا مجرد ساخته بود چون او ندیدم» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۳۶). عادت به پوشیدن جامه و دستار کهنه داشت و نیز جامه تازه‌ای که برای او هدیه می‌آوردند نمی‌پذیرفت. تنها یک‌بار به‌سبب احترامی که برای ابن خفیف قائل بود از او لباسی تازه را پذیرفت (همان، ۱۳۷). شیراز را شهر خوارج می‌خواند و روی خوش به

وجد و سماع نشان نمی‌دهد و بر مشایخ شیراز خرده‌ها می‌گیرد. در سیرت /بن خفیف روایت است که روزی احمد بن یحیی، مؤمل جصاص و ابوضحاک برای زیارت ابوبکر شعرانی به اصطخر رفتند. مؤمل که گویی شناختی نسبی از شعرانی دارد می‌گوید اکنون غروب است و ما موفق به دیدار با او نخواهیم شد. باید تا پس از نماز خفتن (عشا) صبر کنیم تا او از عبادت و اوراد پس از نماز فارغ شود. پس از نماز به خدمت او می‌روند و ماجرا ادامه می‌یابد:

[ابوبکر شعرانی] روی به احمد یحیی کرد و گفت از خدای تعالی شرم نداری کی در شهر خوارج اقامت ساخته‌ای و طعام ایشان می‌خوری و اظهار وجد و سماع می‌کنی؟ احمد خاموش بود و هیچ نمی‌گفت. بعد از آن، نظر با ابوالضحاک کرد و گفت می‌شنوم که تسبیح تو الحمدلله گفتن است. اگر به کلمه استغفار مشغول شوی تو را بهتر، و روی به مؤمل آورد و گفت می‌شنوم کی در توحید سخن می‌گویی. مؤمل گفت من از کجا؟ من مردی‌ام به کسب مشغول. چون این سخن بشنید و او را در مقام عجز دید خاموش گشت (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۳۷).

در روایت‌های مذکور، نشانه‌هایی که مبتنی بر گرایش شعرانی به مکتب عرفان عراق است آشکار می‌شود. نخست آنکه شعرانی زاهدی عابد، مجرد از علایق مادی و در رعایت شریعت سخت‌گیر است که سماع را حرام دانسته و به سبب مقبولیت سماع در شیراز، این شهر را شهر خوارج می‌نامد. سخت‌گیری او در رعایت شریعت ظاهراً و باطناً و زهدمحوری افراطی و حرام‌دانستن سماع هر سه از مشخصه‌های عرفان عراق هستند. انتقادهای او از مشایخ شیراز و جهان‌بینی آنان نشان‌دهنده منش متفاوت او است. او ذکر استغفار را بر حمد ترجیح داده و همین انتخاب نشانه سلوک مبتنی بر زهد خشک و ریاضت است. او را می‌توان ادامه‌دهنده مکتب عرفان عراق و انعکاس‌دهنده این نگرش در فارس دانست.

۲.۲.۲. ابوالخیر مالکی

نام او بندار بن یعقوب المالکی است. شیخ کبیر درباب او می‌گوید: «از جمله مشایخ کبار [شیراز] بود و در چند علم نظیر خود نداشت» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۵۸). گویا با ابن خفیف مصاحبتی نزدیک داشته است، به‌گونه‌ای که در شبی بارانی شیخ کبیر برای او که مدتی روزه وصال داشته و در مسجد جامع ساکن بوده است، مقداری خوراک می‌آورد و ابوالخیر به سبب احترامی که برای ابن خفیف قائل بوده است و هیبت او، نمی‌تواند بگوید که قصد وصال دارد و افطار می‌کند. چون از طعام خوردن فارغ می‌شوند، مذاکره علمی را آغاز می‌کنند و «شیخ گفت کی از او سؤال کردم کی در چه حال مرد صافی‌عیش تر باشد؟ جواب داد در آن وقت کی مخالفت

نفس کند» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۵۹). شیخ از این پاسخ سخت متعجب می‌شود و فردای آن روز این داستان را برای دیگر مشایخ بازگو می‌کند و مشایخ از او می‌خواهند که داستان را از زبان ابوالخیر بشنوند، اما او نمی‌پذیرد و پاسخ می‌دهد که: «سخن کی به شب گویند، لایق نباشد کی به روز باز گویند» (همان، ۱۵۹).

در منش شیخ ابوالخیر مالکی نیز آنچه توجه‌برانگیز است تمایل به ریاضت‌های طاقت‌فرسا چون روزهٔ وصال و مخالفت با نفس است. این گرایش به‌گونه‌ای است که در نظر او لذت حقیقی صرفاً هنگام مخالفت با نفس پدیدار می‌شود. این ویژگی و تعریف او از عیش صافی چنان برجسته و نامعمول است که مشایخ شیراز از شنیدن آن متعجب می‌شوند. این اظهار شگفتی نشان‌دهندهٔ تفاوت منش مشایخ شیراز و متعلق نبودن جهان‌بینی ابوالخیر مالکی به مکتب عرفان فارس است. صوفیان شیراز و فارس سلوک خود را برمبنای ریاضت‌های متعادل و معمول پیش می‌برده و تمایلی به زهد افراطی نداشته‌اند. بنابر یافته‌های پژوهشگر، سلوک در جهان‌بینی صوفیان شیراز برمبنای اعتدال و محبت الهی شکل گرفته است. آنان در فرآیندی تدریجی که متشکل است از مجاهدهٔ اعتدالی، صافی کردن دل به نور محبت الهی و خدمت به خلق و دیگردوستی، نفس خویش را رام می‌کردند و تحت فرمان حق درمی‌آوردند. سلوک آنان به‌هیچ‌وجه بر سرکوب یکبارهٔ نفس و مخالفت با آن در تمام ابعاد استوار نیست.

۲.۲.۳. صوفیان متمایل به مکتب عرفان خراسان

گروهی از مشایخ شیراز در عصر شیخ‌کبیر و پیش از او سُکری مشرب بوده‌اند و بیش‌ازآنکه متعلق به زیست‌جهان عرفان فارس باشند گویی خراسانی‌اند (ر.ک: مبانی و اصول مکتب عرفان خراسان). شش‌تن (هشام‌بن‌عبدان، ابومحرز شیرازی، ابوعمرو اصطخری، ابومزاحم شیرازی، ابوبکر طمستانی و ابوجعفر صیدلانی) از چهل‌وسه‌تنی که جهان‌بینی عرفانی آنان بررسی شد در این گروه قرار می‌گیرند. در ادامه، نام برخی از بزرگان این گروه و شاخصه‌هایی که آنان را زیرمجموعهٔ این جریان قرار داده است خواهد آمد:

۲.۲.۳.۱. هشام‌بن‌عبدان

کنیهٔ او ابومحمد است و در زمرهٔ مشایخ ساکن شیراز از او نام برده شده است. هشام به استغراق در نماز و خروج از اوصاف بشری هنگام عبادت به‌سبب سُکر و فنا مشهور بوده است. ابن‌خفیف درباب او می‌گوید: «هشام‌بن‌عبدان هرگه کی نماز می‌گزارد، در عالم ملکوت غرق می‌شد و اوصاف بشریت از او فانی می‌گشت و در محراب آمدش می‌کرد و یهود و نصرانی

چون هشام در نماز می‌ایستاد تفرج و تماشای وی می‌کردند» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۴۴). طعام روزانه او از شیر گوسفند خویش بوده و حلال بودن طعام برای او بسیار اهمیت داشته است. در این باره حکایتی نقل است: شب‌هنگامی که هشام در خواب بوده است، گوسفند او وارد مزرعه شخصی می‌شود و می‌چرد. ناگهان هشام از خواب بیدار می‌شود و وضعیت را می‌بیند. بلافاصله گوسفند را بغل می‌کند و پیش صاحب مزرعه می‌برد و آن را به او هدیه می‌کند و می‌گوید گوسفند من از مزرعه و کشت تو خورده است؛ بنابراین، شیر او بر من حرام شده؛ زیرا مال تو بر من حرام است. گوسفند را از من قبول کن. مزرعه‌دار گوسفند را قبول نمی‌کند و در پاسخ می‌گوید من به این گوسفند احتیاجی ندارم و آنچه از زرع من خورده بر تو حلال کردم. هشام اما نمی‌پذیرد و گوسفند را همانجا رها می‌کند و بازمی‌گردد (همان، ۱۴۴). این سخت‌گیری در باب حقوق دیگری یادآور منش بایزید است آن‌گاه که عطار در باب او می‌گوید: «و گفت چهل سال است که پشت به هیچ دیوار باز نهدام مگر به دیوار مسجدی یا دیوار رباطی و گفت خدای تعالی از ذره ذره باز خواهد پرسید. این از ذره بیش بود» (عطار، ۱۳۹۴: ۸۷).

او به مطالعه زبور علاقه‌مند بود و با مطالعه آن او را دهشتی و حیرتی عظیم فرامی‌گرفت، به گونه‌ای که تا یک سال قادر به اقامه نماز نبود. هنگامی که از ابن‌خفیف در باب علت این مسئله پرسیده می‌شود، پاسخ می‌دهد: «وی پیوسته مطالعه عالم غیب می‌کرد چنان‌که امور غیبی بر او غالب آمد و اعمال ظاهر مستقهر دید. لاجرم در مقام حیرت بماند» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۴۶). در توضیحات مذکور چند نکته درخور تأمل است: نخستین عبارتی که در باب هشام جلب‌نظر می‌کند، علاقه او به مطالعه «زبور» است. این نام بر کتاب آسمانی حضرت داوود^(ع) اطلاق می‌شود. زبان این کتاب به‌خصوص در بخش مزامیر شعرگونه و آهنگین بوده و مضامین آن ستایشی عاشقانه و سراسر حکمت است. در خوانشی هرمنوتیکی و برمبنای سطور سپید متن، می‌توان تصور کرد که هشام در هنگام مطالعه زبور آوای سحرانگیز حضرت داوود^(ع) را در حال به‌آواز خواندن کتاب شعرگونه و آهنگین زبور با گوش جان می‌شنیده و همین تجربه زبانی، که درحقیقت به‌دلیل تأثیر کلام بر مخاطب شیفته، عاشق و البته آگاه و مستعد رخ داده، سبب شده است که هشام در حیرتی وصف‌ناشدنی غرقه شود و تا یک سال قادر به بازگشت به حالت هوشیاری نباشد. پاسخ ابن‌خفیف و توضیحات او در باب استغراق هشام نیز تأیید همین مدعا است. علاقه‌نشان دادن به زبان شعرگونه، احتمالاً آوای خوش، و

مضامین عاشقانه و محبت‌محور در شناخت خداوند شاخص‌هایی هستند که جهان‌بینی هشام را زیرمجموعهٔ مکتب عرفان خراسان قرار می‌دهند.

نکتهٔ مهم دیگر درباب هشام‌بن‌عبدان، اعتقاد متفاوت او دربارهٔ امکان مشاهدهٔ خداوند در جهان ممکنات است. او برخلاف اغلب مشایخ فارس و شیراز، مشاهدهٔ خداوند با چشم سر را در جهان ماده ممکن می‌داند. دراین‌باب حکایتی در سیرت/ابن‌خفیف نقل است که می‌گوید: روزی مشایخ شیراز جمع شدند و هشام را فراخواندند و به او گفتند که شنیده‌ایم به مشاهدهٔ خداوند به چشم سر در جهان ماده باور داری و وانمود می‌کنی که درهای ملکوت بر تو باز شده‌اند و امور غیبی را آشکارا می‌بینی. اگر آنچه دربارهٔ تو گفته می‌شود اعتقاد قلبی است باید از آن توبه کنی. هشام در لحظه توبه را قبول و جمع را ترک می‌کند. صبح فردا اما به مسجد بازمی‌گردد و به‌صراحت اعلام می‌کند که از توبهٔ دیروزش توبه کرده و بر سر اعتقاد اصلی خود یعنی امکان مطالعهٔ جهان ملکوت به چشم سر در دنیا هست. با شنیدن این سخن، مشایخ دست‌وپای او را می‌گیرند و از مسجد بیرون می‌اندازند (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۴۷).

به‌نظر می‌رسد شاخص‌هایی که جهان‌بینی او را شکل می‌دهند، ازجمله مراعات سخت‌گیرانهٔ حقوق دیگری، استغراق در سکر و غلبهٔ وجد به‌گونه‌ای که صحوی پس از آن اتفاق نمی‌افتد و سبب اسقاط تکلیف از سالک می‌شود، محبت‌محوربودن سلوک، تمایل به زبان شعرگونه و آهنگین و آوای خوش و درنهایت اعتقاد به مشاهدهٔ خداوند در جهان ماده به چشم سر، مختص مکتب خراسان هستند.

۲.۲.۲. ابوعمرو عبدالرحیم‌بن‌موسی‌الاصطخری

از مشایخ شهر اصطخر فارس بود. در *شدالازار* آمده است که بزرگ قوم خود بوده و به حجاز و عراق و شام مسافرت کرده و هم‌صحبتی با رویم یافته و سهل‌بن‌عبدالله تستری را دیده است (عیسی‌بن‌جنید، ۱۳۶۴: ۹۳). درباب او روایت است که در سرایی ویران می‌زیست و جامه‌ای سخت کهنه می‌پوشید، لیل‌الطعام بود و قوت حال او نه از خوراک، بلکه از محبت الهی بوده است. دیلمی درباب او روایت می‌کند که روزی جعفر حدّاً به دیدارش می‌رود و از حال جامه و خانهٔ او بسیار متحیر می‌شود. وقتی عبدالرحیم واکنش او را می‌بیند: «از آنجا کی نشسته بود برخاست و به زیر آمد و سنگی سخت بزرگ برگرفت و بر بام برد و روی به من کرد و گفت: ای قوی‌حال! بیا و این سنگ برگیر و باز به زیر بر تا ببینم» (همان، ۱۵۰). جعفر حدّاً

از این نیروی او بسیار متعجب می‌شود و ابوعمرو به او معترف که هفده‌روز است که خوراک نخورده است. پس از آن، حدّاً به بازار می‌رود و طعامی تهیه می‌کند:

و از جملهٔ مطعومات یکی خربزه بود. گفت از این خربزه پاره‌ای به من ده. من پاره‌ای به وی دادم و در دهن نهاد و خواست کی فروبرد نتوانست. پس بینداخت و گفت درهای هوا بر خود بسته گردانیدم. اکنون بیش از یک در نمانده است کی راه گذر محبت خدای تعالی است. لاجرم طاقث ندارم کی چیزی دیگر فروبرم (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۵۰).

نکتهٔ بسیار مهم دیگری که درباب منش و روش زیست او نقل شده است، رنگ‌وبوی ملامتیان و اهل سُکر داشتن است. ابوالحسن دیلمی می‌گوید او شطاح بود و شطح ظاهر می‌کرد و وانمود می‌کرد که شاطر است و سگ می‌گرفت و به صید می‌رفت و جامه‌های شیرازی (در سیرت / بن‌خفیف آمده است زیّ جوانان) می‌پوشید و کبوتر در خانه نگه می‌داشت، اما نمی‌پرانید. دربارهٔ این احوال او و رفتار متفاوتش با دیگر مشایخ از شیخ کبیر خواستند که برداشت او را بدانند. پاسخ داد: «به این کبوترها تسکین خاطر می‌کند از آن چیزهای سنگین که دارد» (عیسی‌بن‌جنید، ۱۳۶۴: ۹۳).

از مجموع روایات نقل شده دربارهٔ شیخ ابوعمرو می‌توان چنین نتیجه گرفت که پیری ملامتی مسلک است که تمایلی به آشکارکردن منش صوفیانه‌اش ندارد و تا حد امکان از نشانه‌های ظاهری صوفیان چون خرقه‌پوشی و خانقاه‌نشینی اعراض می‌کند و حتی بدگمانی خلق به خویش را به جان می‌خرد. سلوک او بر مبنای زهد و محبت الهی است و غلبهٔ سُکر و مستی بر او چنان است که گاه شطح بر زبان می‌راند. آنچه از شاخصه‌های اندیشگانی ابوعمرو باقی مانده است او را از مکتب عرفان فارس منفک و به صوفیان خراسانی نزدیک می‌کند.

۲.۳.۳. ابوبکر طمستانی^۳

درباب او گفته‌اند که از فارس بوده و نزد شبلی و ابراهیم دباغ شیرازی شاگردی کرده است. در شیراز او را از کبار مشایخ می‌شمرده و صاحب آیات و کرامات می‌دانستند. می‌گویند در حال و وقت خود یگانه بوده است. شبلی او را بزرگ می‌داشت و بسیار برای او احترام قائل بود. با مشایخ فارس هم‌نشین و هم‌صحبت بوده است و آنان نیز برای او حرمت و احترامی عظیم قائل بوده‌اند. نکتهٔ بسیار مهمی که در تذکره‌ها درباب او نقل است اینکه سُکر و محبت بر احوال او غالب بوده و سخنان عالی او نیز در حال سُکر و البته به طریق رمز بیان می‌شده است، اما: «در فارس

سخن او را کسی قوت شنیدن نداشت. مشایخ وقت صواب چنان دیدند که وی به خراسان رود. به نشابور آمد و آنجا برفت از دنیا بعد از سنهٔ سیصد و چهل» (جامی، ۱۳۷۰: ۱۹۴).

جالب توجه‌تر آنکه در سخنان باقی‌مانده از طمستانی رنگ‌وبوی تفکر ملامتی نیز آشکار است. بنابر نظر ملامتیه، نفس عظیم‌ترین و اصلی‌ترین مانع سالک در مسیر سلوک است و هدف اصلی آنان درهم‌شکستن نفس و رام کردن او است. طمستانی نیز در جملاتی که در ادامه خواهد آمد نفس را بزرگ‌ترین حجاب دانسته و مرگ نفس را حیات قلب خوانده است: بزرگ‌ترین نعمتی بیرون آمدن از نفس است از برای آنکه نفس بزرگ‌ترین حجاب‌ها است میان تو و الله. هم وی گفته است ممکن نیست بیرون آمدن و رستن از نفس خود به نفس خود که از نفس خود به او توان رست و به صحت ارادت او. نیز گفته است ما الحیاه الا فی الموت؛ یعنی ما حیاه القلب الا فی اماته النفس: زندگی حقیقی به وجود نمی‌آید مگر با مردن. یعنی قلب زنده نخواهد شد، مگر با مرگ نفس (جامی، ۱۳۷۰: ۱۹۴).

جمله‌ای دیگر نیز از او باقی‌مانده که حائز اهمیت است: «و هم وی گفته است لیس علی بساط القرب تسخط: در هوای قرب و نزدیکی به دوست خشم گرفتن در کار نخواهد بود» (جامی، ۱۳۷۰: ۱۹۴). اعتقاد به گستاخی با پروردگار و سخنان صریح و شجاعانه بر زبان راندن از دیگر ویژگی‌هایی است که برای مکتب خراسان بر شمرده‌اند.

در مجموع، می‌توان گفت شیخ ابوبکر طمستانی که تحت تعلیم شبلی، از پیران ساکن در عراق با تفکری خراسانی، ردای تصوف بر دوش انداخته است، مناسبت فکری با مکتب عرفان فارس ندارد و از پیروان مکتب خراسان محسوب می‌شود.

۴.۲.۲. پیشاهنگان مکتب عرفان فارس

آخرین و چهارمین جریان موجود در این خطه، که بیش از دیگر جریان‌ها برای پژوهشگر مهم است، جریان پیش‌آهنگان مکتب عرفان فارس است. مشایخی که در این گروه قرار می‌گیرند، به‌گونه‌ای زمینه‌ساز ظهور مکتب فارس بوده‌اند. برخی از این مشایخ در جایگاه استادان شیخ کبیر و برخی به‌منزلهٔ مصاحبان و هم‌عصران او، با تأثیری که بر ابن خفیف گذاشته‌اند نخستین بارقه‌های نگرش متفاوت او را روشن کرده‌اند. سخن گفتن از چندوچون مکتب عرفان فارس و توضیح دقیق اصول و مبانی آن در این مجال اندک میسر نیست، اما در رسالهٔ دکتری پژوهشگر با نام «مکتب عرفان شیراز از ابتدا تا پایان قرن هفتم، با تکیه بر آراء ابن خفیف،

روزبهان و سعدی شیرازی» به عارفان فارس و مکتب عرفان شیراز و ظهور و تکوین آن در جهان‌بینی عارفانه نمایندگان این مکتب پرداخته شده است.

اگر بخواهیم مؤلفه‌های محوری این مکتب را استخراج کنیم، توجه به نکته‌ای ضروری می‌نماید: برخی شاخصه‌های این مکتب اختصاصی‌اند و مشابه یا متضادی در دیگر مکاتب ندارند و مستقیماً از تحلیل جهان‌بینی عارفان زیسته در آن استنباط شده‌اند.

برخی دیگر از شاخصه‌های این مکتب هنگام مقایسه با دو مکتب عرفان عراق و خراسان ظاهر می‌شوند. این شاخص‌ها اغلب همان ویژگی‌هایی هستند که پیش از ظهور ابن‌خفیف در میان مشایخ فارس و شیراز رایج بوده‌اند و اندکاندک با عبور از دالان تاریخ به مؤلفه‌های متمایزکننده مکتب عرفان فارس از عرفان عراق و خراسان تبدیل می‌شوند.

در ادامه، هنگام معرفی برخی از مشایخ پیش‌آهنگ، صرفاً به تناسب سخن و به گونه‌ای اشاره‌وار به زمینه‌های شکل‌گیری مبانی و اصول مکتب عرفان فارس و شیراز پرداخته خواهد شد.

هجده‌تن از چهل‌وسه‌تنی که جهان‌بینی عرفانی آنان بررسی شد در این گروه قرار می‌گیرند. در ادامه، نام برخی از بزرگان این گروه و شاخصه‌هایی که آنان را زیرمجموعه این جریان قرار داده است، آورده خواهد شد:

۱. ۴. ۲. ۱. ابوحنبلان دمشقی

درباب ابوحنبلان دو نظر و تصور کاملاً متفاوت در میان صوفیه رایج بوده است: برخی او را اهل حلول، قائل به تناسخ و نزدیک به ملاحده و از اهل ضلالت پنداشته‌اند و گروهی دیگر او را از پیران طریقت دانسته‌اند. «امروز نیز اطلاعات ما درباره ابوحنبلان اندک و محدود به چند اشاره پراکنده است. در میان این اشارات، عبدالقاهر بغدادی (وفات ۴۲۹ هـ) بیش از دیگران به ابوحنبلان پرداخته است. او در کتاب *الفرق بین الفرق* خود، ذیل مذاهب قائل به تشبیه، از فرقه‌ای به نام حلمانیه یاد می‌کند: «و از ایشان حلمانیه منسوب به ابی حلمان دمشقی هستند که می‌گفت خدای در هر صورت و چهره زیبایی حلول می‌کند و از این‌رو به هر زیبارویی نماز می‌بردند (= او را تکریم می‌کردند)». بغدادی درباره ابوحنبلان می‌گوید اصل او از پارس بود و عقیده خود به دمشق آشکار کرد. لویی ماسینیون وفات ابوحنبلان را به سال ۳۴۰ هـ دانسته است، اما با استناد به کتاب عبدالقاهر بغدادی که می‌کوشد در هر فصل گروه‌ها را به ترتیب تاریخی مطرح کند، و

حلمانیه را قبل از حلاجیه مطرح کرده است، ابوحنبلان باید از صوفیان متقدم بر حلاج باشد که احتمالاً عمده زندگی‌اش را در سده سوم گذرانیده است» (خالق‌زاده، ۱۳۹۱: ۸۷).

همان‌طور که ملاحظه شد، اهمیت مفهوم زیبایی، منشأ ازلی آن و تجلی آن در زیبارویان و به‌شکل تلویحی تثلیث «زیبایی، عشق و تجلی» پیش از مطرح‌شدن در آثار بزرگان مکتب عرفان فارس، چون شیخ روزبهان و شیخ سعدی، در جهان‌بینی عرفانی ابوحنبلان قابل مشاهده است.

۲.۴.۲. شیخ ابوالعباس احمدبن یحیی

ابن خفیف شیخ احمدبن یحیی را اولین پیر خود و از پیشوایان شیوخ شیراز (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۳۲) و پیری صاحب وجد و حالت معرفی می‌کند که با جنید، رویم و سهل تستری ملاقات کرده و صحبت آنان را دریافته است: «سکر تمام داشت و چون به صحرا رفتی با شیر بازی کردی. جنید و رویم و سهل تستری را دریافته بود» (معصوم‌علیشاه، ۲/۱۳۳۹: ۴۷۹). ابن خفیف درباره سکر او و کراماتش می‌گوید: «من صاحب وجدان بسیاری دیده‌ام، اما هرگز کسی چون احمدبن یحیی صاحب حالت نبوده است» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۳۰).

ویژگی‌های دیگری نیز برای شیخ احمدبن یحیی برشمرده‌اند. می‌گویند او صوفی‌ای است غیور که در تمام دوره سلوک، مجاهده و عبادت را ترک نکرد (گرسنگی و شب‌بیداری در میان مجاهدات او بارز است) و بر مراعات ادب تصوف تأکید دارد (همان، ۱۳۰).

ابن خفیف روایت کرده است که احمدبن یحیی به پوشیدن لباس سفید در سفر و حضر عادت داشته است، لباسی به‌شیوه بازرگانان، که نتوان صوفی بودن او را تشخیص داد: «شیخ گفت عادت احمد آن بود که در سفر و حضر جامه سفید پوشیدی و زی بازرگانی داشتی» (همان، ۱۳۲).

او سفری به عراق کرد که در آن سفر ابتدا به بصره و به ملاقات سهل بن عبدالله تستری رفت. هنگامی که خبر عزیمت خود را به بغداد به سهل داد، سهل از او خواست که از جانب او نیز سؤالاتی را از مشایخ بپرسد و برای او پاسخ بیاورد.

در روایت مذکور، احمدبن یحیی نیز چون ابن خفیف، نظر رویم را بر نظر جنید ترجیح داد و سخنان او را به رود روان شبیه دانست و سخنان جنید را به آب ناودان. نحوه بازگوشدن روایت نیز دلیلی دیگر بر این مدعا است. ملاقات احمدبن یحیی و جنید در دو جمله خلاصه شده است، درحالی که جزئیات ملاقات او با رویم آمده است و روایت با آب‌وتاب بیشتری بازگو شده است. تمایل به رویم و جهان‌بینی عرفانی او و اینکه مشایخ شیراز اغلب او را بر جنید ترجیح می‌دادند ممکن است در ترسیم هندسه فکری آنان پراهمیت باشد.

دیلمی در کتاب سیرت از قول شیخ کبیر درباب ریاضت‌های او آورده است: «احمدبن یحیی ایام عشر ذوالحجه وصال کرد و شب عید مرا گفت هان! پیش آی. پیش وی رفتم. زبان خود بپیچید، همچون پوست پاره‌ای بود و گفت: فراگیر». احمد صغیر، مرید ابن خفیف، می‌گوید: شیخ ابوعبدالله نیز در غایت گرما در عشر ذوالحجه روزه وصال به‌جای آورد و شب عید مرا فراخواند و زبان خود را به من نشان داد و گفت ببین و بدان که هرکس از شیخ خویش پیروی کند، به مقصود خواهد رسید و هرکس احوال و اعمال خود را در ترازوی پیر خود وزن کند و با او بسنجد درنهایت مراد خواهد یافت (دیلمی، ۱۳۶۳: ۲۹).

در عبارات مذکور ملاحظه شد که شیخ کبیر در منش و روش سلوک خویش بیش از هرکسی به شیخ احمدبن یحیی شباهت دارد و شیخ احمد نیز ابن خفیف را بیش از هر مرید دیگری ادامه‌دهنده راه خویش می‌داند و معتقد است تفکر ابن خفیف نقطه عطفی در تصوف فارس خواهد بود: دیلمی از قول شیخ کبیر روایت می‌کند: «یکی از اصحاب به من گفت کی ما پیش احمدبن یحیی نشسته بودیم و تو کی ابوعبدالله خفیفی بگذشتی. احمدبن یحیی گفت نزدیک من آن است کی تصوف ختم شود به ابن خفیف» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۲۸).

بنابر آنچه گفته شد، شیخ احمد صاحب‌سُکری است که مستی‌اش او را از مجاهدات و عبادات باز نمی‌دارد و نوعی اعتدال در روش سلوک او دیده می‌شود. این اعتدال در منش و روش، از مهم‌ترین مؤلفه‌های مکتب عرفان فارس است. باید دانست که «اعتدال هدف مشترک و اصلی عرفان، اخلاق و حکمت عملی است که هر سه از آموزه‌های دینی برخوردار یافته‌اند» (نیری، ۱۳۹۵: ۲۹۳-۲۹۸). در مسیر سلوک، گام‌زدن بر لبه تیغ افراط و تفریط سالک را در گرداب هلاکت خواهد انداخت. ازسویی، شریعت‌ورزی خشک و وسواس‌گونه برمبنای ریاضت‌های دشوار و جان‌فرسا توش و توان را از رهرو خواهد گرفت و احتمال پدیدآمدن حس انزجار درونی در چنین مسیری بسیار خواهد بود. ازدیگرسو، پرداختن یک‌سره به عالم محبت و مستی حاصل از آن و رهاکردن قیود، خود می‌تواند به دامی از دام‌های نفس تبدیل شود و احتمال آسیب و خطر را دو برابر کند. مشایخ شیراز راهی میانه را برگزیده و سالکان را به آن فراخوانده‌اند. در این مسیر، سالک با دو بال محبت و شریعت‌ورزی به عالم ملکوت پرواز می‌کند و می‌آموزد که چگونه میان مستی و شور عاشقانه و مجاهدات و ریاضات زاهدانه اعتدال برقرار کند.

علاوه بر آنچه در باب سلوک اعتدالی گفته شد، ابن خفیف در رعایت ادب تصوف و ترجیح تفکر رویم بر جنید نیز متأثر از پیر خویش یعنی شیخ احمد بن یحیی است. در نظر شیخ احمد، تصوف نوعی روش تفکر و زیست است که باطن سالک را می‌پالاید و او را از دیگر افراد متمایز می‌سازد، اما در ظاهر صوفی نباید نشانه‌ای مبنی بر این تفاوت وجود داشته باشد؛ از این رو، او عادت داشته است به جای پوشیدن دلق در سفر و حضر جامه‌ای سپید و مخصوص بازرگانان بپوشد. این تعریف از تصوف که اندکی به نگرش ملائطیه متمایل است، پس از او در جهان بینی شیخ سعدی ادامه یافته و تکمیل شده است. بنابر اعتقاد سعدی: «طریقت به جز خدمت خلق نیست/ به تسبیح و سجاده و دلق نیست» (سعدی، ۱۳۸۸: ۶۵).

۲.۴.۳. شیخ ابومحمد جعفر حدّاً^۴

کنیه او ابومحمد است و می‌گویند او را «نهر الفتوه» نام نهاده‌اند. از مشایخ بزرگ شیراز بود و به دیدار سیدالطائفه، جنید بغدادی، نائل آمده و از محضر او و دیگر مشایخ هم‌طراز با جنید در بغداد بهره‌مند شده بود. می‌گویند او را در معرفت محلی و مقامی بوده است متفاوت با دیگر مشایخ (عیسی بن جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۲۷۳-۲۷۵). شیخ کبیر درباره او گفته است: «هرگز کسی ندیدم کی در معرفت چنان سخن گفتی کی ابومحمد» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۱۸). گویا بیشتر عمر خود را در شیراز گذراند و از مریدان ابوعمر و اصطخری، صوفی مشهور اوایل قرن چهارم فارس، و محمد بن خلیل شیرازی بود و خرّقه از دست ابوعمر و پوشید (قشیری، ۱۳۹۱: ۶۵۹). سلسله نسب خرّقه اصطخری از طریق شقیق بلخی و ابراهیم ادهم و موسی بن یزید راعی و اویس قرنی به عمر بن خطاب و علی بن ابی طالب^(ع) و رسول الله^(ص) ختم می‌شد (معصوم‌علیشاه، ۲/۱۳۳۹: ۳۲۹).

روزبهان او را معاصر شبلی، استاد شیخ کبیر و صاحب کرامات و آیات، خوانده و یکی از شطحیات او را نقل کرده است. در نظر او نیز جعفر حدّاً در احکام معرفت شیخی گران‌مایه بوده که معارف و کواشف را به زبان اسرار بیان می‌کرده است (روزبهان، ۱۳۹۴: ۷۰). شیخ جعفر حدّاً نیز چون شیخ احمد بن یحیی نمونه‌ای تمام‌عیار از سلوک اعتدالی مکتب فارس است. صاحب‌سکری است که در کنار بیان سخنان شطح‌آمیز در وجد و حال متوقف نمانده و در مقام صحو، اسرار و معارف سلوک را برای اهل آن بازگو کرده است. تأکید دیگر مشایخ بر مقام والا و متمایز او در هنگام سخن گفتن از معرفت نشانه‌ای است بر دستیابی شیخ به آخرین ثمره سلوک در جهان بقا و صحو که در «معرفت» است.

می‌گویند که شیخ جعفر در مسجد باغ نو کفش می‌دوخت و شبلی در مصاحبت او ایستاده بود و منقبت و فضیلت او می‌گفت. نقل کرده‌اند که شبلی گفت: «هیچ چیز مرا به شیراز نبرد الا دوستی جعفر حذا که او استاد اولیاست». روایت می‌کنند از بنداربن حسین که گفت: «ندیدم هیچ مردی که حال تمام داشت غیر از جعفر حذا و او نزد من بالاتر از شبلی است» (روزبهان، ۱۳۹۴: ۲۵۱).

روزی شیخ کبیر از شیخ جعفر سؤال کرد که معاینه است یا مشاهده؟ شیخ در پاسخ گفت: «اگر عیان کنی زندیقی و اگر شاهد شوی متحیر گردی. لیکن حیرت در حیرت و بیابان در بیابان» (روزبهان، ۱۳۹۴: ۲۵۱). شیخ جعفر مستِ هشیاری است که برخلاف اکثر مشایخ شیراز در عصر خویش مشاهده را می‌پذیرد و از ثمرهٔ آن یعنی «حیرت و معرفت» سخن می‌گوید. به نظر می‌رسد شیخ نخستین کسی است که پیش از روزبهان و سعدی به این نوع متفاوت «صحو» که خود عین مستی و حیرت است اشاره و آن را تجربه کرده است. پس از او، شیخ روزبهان انقلابی شگفت در تعریف مفهوم صحو راه می‌اندازد که به‌دست سعدی پی‌گرفته و تکمیل شده است. روزبهان معتقد است سالک در دو مرحله دوگونهٔ متفاوت صحو را درمی‌یابد؛ نوع اول صحو یا صحو نخستین، همان است که جنید بغدادی در مکتب عرفان عراق به آن معتقد است. نوع دوم، صحو است که پیش از این در هیچ‌کدام از مکاتب عراق و خراسان از آن سخن به‌میان نیامده و نخست در مکتب عرفان فارس تعریف شده است. در این نوع هشیاری، فرد صاحبی در عین هشیاری مست است و در واقع به مستی خود واقف است و بر آن اشراف و تسلط دارد. این اجتماع نقیضین از ویژگی‌های جهان توحید است و نشانهٔ قراردادستن سالک در مقام «جمع‌الجمع» است. بنابر اعتقاد شیخ روزبهان، سالک در نهایت سلوک به سکه‌ای با دو روی ظاهراً متضاد «معرفت و حیرت» می‌رسد، اما حیرت او چیزی جز معرفت نیست و معرفت او حیرت در حیرت است. چنین شخصی در عین مستی حاصل از حیرت در هشیاری حاصل از معرفت قرار دارد. مستی او عین هشیاری و حیرت او عین معرفت است. در نگاه روزبهان، تنها چنین شخصی است که لیاقت اطلاق نام «موحد» را خواهد داشت (روزبهان، ۱۳۹۸: ۱۴۳-۱۴۵).

بنابر اعتقاد حذا، حقیقت عرفان هنگامی در شخص متجلی می‌شود و می‌توان او را عارف نام نهاد که بتواند مردم را به حقیقت وجودی‌شان بشناسد و از آنچه در باطنشان است خبر

دهد. از بندار بن حسین روایت است که گفت شخصی اندکی پیش از وفات شیخ به خدمت او رسید که لباسی پشمینه پوشیده بود و اظهار زهد می‌کرد. شیخ جعفر نظری به او کرد و گفت این شخص کیست؟ گفتند فلان کس. بعد از آن فرمود: «باطن خود خراب می‌کنند و ظاهر خود را زینت می‌دهند». شیخ در همین جمله موجز از یکی از مهم‌ترین آسیب‌های موجود در جهان تصوف یعنی «صوفی‌نمایی و ریا» خبر می‌دهد و البته از روایت چنین پیدا است که یکی از کرامات او مشاهده باطن افراد بوده است (عیسی بن جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۲۷۳-۲۷۵). جعفر حدّاً از راه تسلط بر عنصر زبان، قادر به دیدن حقیقت وجودی آنان است؛ کرامت اصلی مشایخ شیراز به‌خصوص شیخ روزبهان که در روایت‌های نقل‌شده دربارهٔ آنان تکرار شده است. به‌نظر می‌رسد ارتباط مستقیمی میان «توجه به عنصر زبان» در این مشایخ به‌منزلهٔ یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مکتبی عرفان فارس، و ظهور این کرامت به‌عنوان ثمرهٔ آن وجود دارد. نکتهٔ قابل توجه دیگر در باب جعفر حدّاً، توجه او به آسیب‌شناسی تصوف و تعریف تصوف برمبنای آن است. او نیز چون دیگر مشایخ شیراز، به‌خصوص سعدی، تصوف را امری باطنی و بدون نیاز به ظواهر صوفیانه تعریف کرده و معتقد است پالودگی باطن و تهذیب نفس حقیقت تصوف است و تا هنگامی که وارستگی درونی حاصل نشود، پوشیدن خرّقه برای صوفی ثمری نخواهد داشت.

اکثر اصحاب شیخ کبیر معتقدند که ابن خفیف خرّقهٔ تصوف از دست شیخ جعفر حدّاً پوشیده بود و اغلب مشایخ بر آن متفق بوده‌اند (زرکوب شیرازی، ۱۳۹۰: ۱۳۷). روایت کرده‌اند از جعفر حدّاً که روزی از مقابل شیخ کبیر گذشت و نگاهی به شیخ کبیر کرد و گفت: «تصوف با محمد خفیف از فارس به در می‌رود» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۲۸).

عمادالدوله، عموی عضدالدوله که نخستین جهانگیر از طبقهٔ دیلمی‌ها بود، هنگامی که بعد از سعید مظفر بن یاقوت متولی امور سلطنت فارس شد، مرید شیخ جعفر بود و اعتقادی فراوان به او داشت و به وجود مبارک او همواره افتخار می‌کرد و شاد بود از اینکه چنین شیخ یگانه‌ای در زمان حکومت او و در منطقهٔ تحت فرمان او زندگی می‌کند (زرکوب شیرازی، ۱۳۹۰: ۱۳۷). در این بخش به‌تناسب موضوع باید به یکی دیگر از ویژگی‌های مکتب عرفان فارس اشاره کرد و آن «اعتقاد به کارکرد اجتماعی تصوف» است. تصوف مقبول مشایخ شیراز در تعامل با جامعه شکل می‌گیرد و اگرچه نخست در ساحت فردی در کارِ اعتلای اخلاق

انسانی و تهذیب نفس سالک است، در گام دوم، به دنبال ظهور این تبدیل اخلاقی در ساحت اجتماع و در رابطه با دیگر آدمیان است. تصوف مقبول در فضای تعامل اجتماعی شکل می‌گیرد و نه خلوت فردی و دل‌بستن به رؤیاهایی که مطلوب شعبده‌پرستان است. از این جهت، در منش بزرگانی چون شیخ جعفر، طرد خلق و گوشه‌نشینی افراطی یا عدم رابطه با حاکمان و عاملان دولتی دیده نمی‌شود. این روش تعامل اجتماعی در پسرینان مشایخ مکتب عرفان فارس چون شیخ کبیر و سعدی نیز قابل مشاهده است.

عیسی‌بن‌جنید در کتاب *هزارمزار* سال وفات شیخ را ۳۴۱ قمری ضبط کرده است (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۲۷۵)، ولی در *تحفه اهل‌العرفان* وفات او سال ۳۶۰ قمری گزارش شده است (شرف‌الدین ابراهیم، ۱۳۴۷: ۹).

۲. ۴. ۲. شیخ مؤمل بن محمد جصاص^۵

از بزرگان مشایخ شیراز بود و به حجاز و عراق مسافرت کرده بود و زبانی شیوا در علم توحید و معارف داشت. با آنکه مردی اُمّی بود و چیزی نمی‌نوشت، اما از اهل عصر هیچ‌کس مانند او فهم علم نداشت. علی‌بن‌سهل بن محمد بن الازهر اصفهانی (از عرفای قرن سوم و از اقران جنید) چندین مسئله از او پرسیده و او همه را به بهترین شکل پاسخ داده است.

شیخ عبدالرحیم اصطخری می‌گوید روزی با شیخ مؤمل بیرون رفتیم به سمت دروازه منذر و عبدالرحیم کتابی داشت و می‌خواند و مؤمل به او گوش می‌داد. بی‌توجه به وقت و در حال استغراق در متن کتاب به در مسجد رسیدند. هنگام ورود به مسجد، امام جماعت خطبه نماز را می‌خواند. مؤمل رو به عبدالرحیم گفت اگر نماز من قضا می‌شد کتابت را می‌سوزاندم و می‌فهمیدم که هرچه خواندی همه باطل و گناه است (عیسی‌بن‌جنید، ۱۳۶۴: ۱۷۶-۱۷۷).

درآمد او از کسب بود و هر روز صبح در مسجد جامع عتیق نماز صبح می‌خواند و در دفتر عثمان (عمارتی در میانه مسجد عتیق برای نگهداری کتاب‌ها) می‌نشست و به درس قرآن مشغول می‌شد و با هیچ‌کس سخن نمی‌گفت تا هنگام طلوع آفتاب. بعد نماز چاشت می‌خواند و به سمت کاروبار خویش روانه می‌شد. ابوسعید نامی می‌گوید روزی نشستیم تا نماز چاشت را بخواند. وقتی که به سمت بیرون مسجد حرکت کرد دنبال او رفتیم. به در خانه‌ای رسید. دیدم که نزدیک سیدصنفر آنجا جمع بودند. با همه سخن گفت و کار همه را در یک ساعت انجام داد. بعد از آن به فرزندانش گفت ابزارها را بردارید و به فلان موضع بروید تا من به شما برسم.

پس نگاه کردم و او را ندیدم و در عقل خویش متحیر ماندم. بعد صدایش را شنیدم که گفت: «ای پسر صباح مرا دیدی؟ این زمان خدای را ذاکرترم از آنکه بامداد در مسجد بودم». گفته‌اند هرگاه که به کار مشغول بود، با هیچ کس بیش از جواب سلام سخن نمی‌گفت و می‌گفت من مزدورم و در وقت کار جز کار نباید؛ زیرا مزدی که به من داده می‌شود در مقابل وقتی است که می‌گذارم و باید در قیامت بتوانم پاسخگو باشم (جامی، ۱۳۷۰: ۲۴۸).

از نامه‌ای که به جنید نوشته است می‌توان فهمید که قائل به مشاهده غیب در جهان ماده است و در این مسئله خواهان دانستن نظر و اعتقاد جنید است:

شیخ گفت مؤمل نامه‌ای به جنید نوشت و از او سؤال کرد کی مرا خبر ده از طریقت قومی کی ایشان را از ماسوی‌الله بازداشتند و ایشان به اوامر و نواهی امثال نمودند. پس ایشان را از عالم غیب احوالی چند روی نمود، چنان‌که به مقام مشاهده رسیدند و چون این مقام بیافتند آرام گرفتند (همان، ۱۵۴).

براساس قول مؤلف *شذالازار* در سال ۳۲۲ وفات کرد (عیسی‌بن‌جنید، ۱۳۶۴: ۱۷۸).

از منظر شیخ مؤمل جصاص، تصوف تهذیبی درونی است که فرد را نه تنها از جامعه و کسب‌وکارش جدا نمی‌کند، بلکه سبب حضور فعال او در میان مردم و خدمت به خلق می‌شود. سالکی اصول و مبانی تصوف را به‌خوبی آموخته است که خدمت به خلق برای او به‌مثابه ذکر خدای تعالی باشد و هنگام اشتغال به کسب‌وکار دلی مجموع‌تر و حاضرتر از هنگام بیان اوارد و اذکار داشته باشد. این نگرش شیخ جصاص، یعنی ترجیح کسب بر سؤال، پس از او در آثار سعدی ادامه یافته است. نکته مهم دیگر درباب او، اعتقاد متفاوت شیخ به مقام مشاهده است. او نیز چون شیخ جعفر حدّاً امکان دیدار با معشوق و درک تجلی محبوب ازلی در دنیا را پذیرفته است. بنیان نظریات روزبهان درباب انواع تجلی بر این نگاه استوار است.

۲. ۴. ۵. ابوالحسن علی‌بن‌هند فسوی (القرشی)

از کبار مشایخ قرن چهارم و از اقران جنید و جعفر حدّاً بوده است. در شرح شطحیات درباره او آمده است:

شمع وقت و عزیز قوم و روشنایی دیده عارفان بود و در همه علوم تصوف آنچنان مسلط و آگاه بود که در میان عارفان او مشکل حقایق و دقایق بیان می‌کرد. حکمت و معرفت بر وجود او غلبه داشت. می‌گویند مزدور شیخ ابوالحسن مزین بوده است (روزبهان، ۱۳۹۴: ۷۱).

از او روایت است که گفت: «حُسن خُلُق با الله تعالی به ترک شکایت است و با امرها و فرمان‌های وی آنکه به نشاط دل و طیب نفس به آن قیام نمایی و با خُلُق به نیکوکاری و بردباری» (جامی، ۱۳۷۰: ۲۲۴). بر مبنای عبارت مذکور می‌توان گفت در منش صوفیانه شیخ ابوالحسن فسوی توجه به بُرون‌داد اجتماعی تصوف برای فرد و جامعه به‌وضوح دیده می‌شود. در نظر او، تصوف راستین به حُسن خلقی چندجانبه منجر خواهد شد که یکی از ابعاد آن اصلاح اخلاق فرد در باب دیگری و رفتاری مبتنی بر بردباری و نیکوکاری است. این وجه از نگرش شیخ نیز پس از او در سعدی به‌شکلی گسترده ادامه یافته است.

روزبهان از ابوالحسن هند روایت کرده است که در شطح می‌گوید: «متمسک کتاب علی‌الدوام ملاحظ حق است» (همان، ۲۵۵) و نیز در جایی دیگر می‌گوید:

دل‌ها اوعیه و ظروف است و هر وعا و ظرف شایسته بود نوعی را از برداشندگان، اما دل‌های دوستان او پیرایه‌های معرفت است و دل‌های عارفان پیرایه‌های محبت‌اند و دل‌های محبان پیرایه‌ها و آوندهای شوق‌اند و قلوب مشتاقان اوعیهٔ انسانند و هر حال از این احوال را آداب است. هر که آن ادب‌ها به‌کار ندارد در وقت‌ها هلاک شود از آنجاکه نجات بیوسد (=انتظار دارد) (انصاری، ۱۳۶۲: ۴۸۹).

به‌نظر می‌رسد ابوالحسن فسوی در بیان این سخن از کلامی از حضرت امیرالمؤمنین علی^(ع) متأثر است که می‌فرماید:

ان هذه القلوب اوعیه فخیرها اوعاها، فاحفظ عنی ما اقول لك: الناس ثلاثه. فعالم ربانی و متعلم علی سبیل نجاه و همج رعا اتباع کل ناعق یمیلون مع کل ریح. لم یتستضیوا بنور العلم و لم یلجئوا الی رکن الوثیق: پس همانا این دل‌ها به‌مثابهٔ ظروفی هستند که بهترین آنها نگاه‌دارنده‌ترین آنهاست. پس آنچه می‌گوییم از من به خاطر بدار. آدمیان سه گروه‌اند: نخست، عالم ربانی، دوم، طالب دانشی که در مسیر رستگاری است و سوم، فرومایگانی رونده به چپ و راست که بی هر بانگی را می‌گیرند و با هر بادی به‌سویی متمایل می‌شوند. کسانی که نه از روشنایی دانش فروغی یافتند و نه به‌سوی پناهگاهی استوار شتافتند (سیدرضی، ۱۳۹۴: ۱۷۸).
با توجه به آنچه پیش از این در باب شیخ ابوالحسن فسوی گفته شد، باید او را پیشوای روزبهان در پرداختن به مفهوم پیچیده «تجلی» در قالب‌های مختلف دانست. خالی از لطف نیست که بدانیم هردو عارف از شهر فسا برخاسته و فسوی‌اند. در جمله‌ای که در شرح شطحیات از او نقل است متمسک کتاب علی‌الدوام ملاحظ حق است- شیخ به‌وضوح قرآن و آیات را تجلی‌گاه

معشوق می‌بیند و از این مسیر به دو اصل بنیادین در مکتب عرفان فارس یعنی «عرفان زبان» و «تجلی محوری» می‌رسد. این عبارت به‌ظاهر موجز روشن می‌کند که شیخ وارد جهان شگفت عرفان زبان شده و در لایه‌های مختلف معنا و نحوه ادراک سالک از این معانی غور کرده است و نتیجتاً زبان به‌شکل عام و کلام حق در قرآن را به‌شکل خاص یکی از مهم‌ترین بسترها برای تجلی حق می‌داند. نیز در جملاتی که خواجه عبدالله در *طبقات الصوفیه* از او نقل می‌کند، شیخ دل را ظرف تجلی و نوع تجلی را با توجه به استعدادهای درونی افراد متفاوت می‌داند. تمام این اشاره‌ها روشن می‌کند که نسبت تجلی و کلام پیش‌ازآنکه در نگرش شیخ روزبهان مطرح شود، در اندیشه ابوالحسن ظاهر شده و بستری مناسب برای پرداختن به آن در این مکتب آرام‌آرام فراهم شده است.

مشایخ ساکن در فارس و شیراز پیش از ابن خفیف و هم‌عصر با او

صوفیان متمایل به زهدورزی و گوشه‌نشینی (شکل اولیه تصوف)	صوفیان متمایل به مکتب عراق	پیشگامان مکتب عرفان فارس	صوفیان متمایل به مکتب خراسان
شیخ سلیمان عبدالله صوفی	ابوبکر شعرانی (متوفی نیمه اول قرن چهارم)	ابولحمان دمشقی (متوفی در سده سوم هجری)	هشام‌بن عبدان (متوفی نیمه اول قرن چهارم)
ابن سالبه (متوفی ۴۷۳ ه.ق)	جعفر جعدی (متوفی در نیمه اول قرن چهارم)	ابوالعباس احمدبن یحیی (متوفی نیمه اول قرن چهارم)	ابومحرز شیرازی (متوفی در نیمه اول قرن چهارم)
ابراهیم کرجی (متوفی ۳۰۱ ه.ق)	ابوبکر اسکاف (متوفی در قرن چهارم)	ابوبکر محمد عنابدی (متوفی اوایل قرن چهارم)	ابوعمر و اصطخری (متوفی نیمه اول قرن چهارم)
شیخ محمدبن خلیل (متوفی ۳۱۹ ه.ق)	ابوالخیر مالکی (متوفی در قرن چهارم)	مؤمل حصاص (متوفی ۳۲۲ ه.ق)	ابومزاحم شیرازی (متوفی نیمه اول قرن چهارم)
ابوسائب‌بن اسحاق	ابوبکر قصری (متوفی در قرن چهارم)	عبدالله قصار (متوفی در نیمه اول قرن چهارم)	ابوبکر طمستانانی (متوفی پس از سال ۳۴۰ ه.ق)
ابوالحسن احمدبن جعفر بن ابی‌توبه (متوفی در اواسط قرن چهارم)	جعفر حذا (متوفی ۳۴۱ ه.ق)	ابوجعفر صیدلانی (متوفی در قرن چهارم)	
ابوعبدالله بابویی (متوفی ۳۷۴ ه.ق)	حسن حمویه (متوفی در نیمه اول قرن چهارم)		
شیخ ابوزرعه عبدالوهاب اردبیلی (متوفی ۴۱۵ ه.ق)	ابوعبدالله حسین‌بن‌احمد بیطار (متوفی ۳۶۱ یا ۳۶۳ ه.ق)		
محمدبن‌یزید (متوفی در اوایل قرن چهارم)	علی‌بن‌سلویه (متوفی نیمه اول قرن چهارم)		
ابوضحاک (متوفی نیمه اول قرن چهارم)	ابوبکر اشکانی (متوفی نیمه اول قرن چهارم)		
ابوشجاع حسین‌بن‌منصور (متوفی ۳۵۱ ه.ق)	ابن‌زیدان (متوفی در قرن چهارم)		
منصوربن‌ابی‌علی (متوفی ۳۵۴ ه.ق)	ابومحمد خفاف (متوفی در قرن چهارم)		
ابوعبدالرحمن عبدالله‌بن‌جعفر ازرقانی (متوفی ۳۱۱ ه.ق)	ابوالفیاض (متوفی در قرن چهارم)		

ابوالقاسم صفار (متوفی در قرن چهارم)	ابوالعباس احمد شیرازی (متوفی ۲۳۰ ه.ق)	
	احمد بن حسین نساج (متوفی ۳۶۷ ه.ق)	
	حسین ابن احمد (متوفی در قرن چهارم)	
	ابوالحسن فسوی قرشی (متوفی قرن چهارم)	
	بندار بن حسین مهلب شیرازی (متوفی قرن چهارم)	

۳. نتیجه گیری

۱. از تحلیل و تبیین نگرش عرفانی چهل و سه تن از مشایخ فارس و شیراز مشخص شد که پیش از ظهور ابن خفیف، صوفیانی با مشرب‌های مختلف عرفانی در این سرزمین می‌زیسته‌اند. با کنار گذاشتن تفاوت‌های فردی این صوفیان و پرداختن به اشتراکات، می‌توان آنان را به چهار جریان اصلی تقسیم کرد: نخست، جریان زهدورزی و گوشه‌نشینی؛ دوم، صوفیان متمایل به مکتب عرفان عراق؛ سوم، صوفیان متمایل به مکتب عرفان خراسان و چهارم، پیشاهنگان مکتب عرفان فارس.

۲. مشایخی که زیرمجموعه جریان زهدورزی و گوشه‌نشینی قرار می‌گیرند، در متون باقی‌مانده به زهدورزی شدید، کناره‌گیری از خلق، طرد دنیا، ساده‌زیستی، غلبه خوف، آموختن علم حدیث و عبادات طاقت‌فرسا مشهورند. تصوف این بزرگان شاخص‌های مبتنی بر تمایل به هیچ‌کدام از مکاتب صوفیانه (عرفان عراق، خراسان و شیراز) را ندارد و بیشتر صورتی از تصوف زاهدانه اولیه است. چهارده تن از چهل و سه تنی که جهان‌بینی عرفانی آنان بررسی شد، در این گروه قرار می‌گیرند. شیخ ابوزرعه عبدالوهاب اردبیلی و شیخ ابو عبدالرحمن عبدالله بن جعفر الازرقانی را می‌توان از سردمداران این جریان شمرد.

دومین جریان، گروه صوفیان متمایل به مکتب عرفان عراق است. مشایخ این جریان در جهان‌بینی خود از مکتب عرفان عراق متأثر بوده‌اند یا تحت تعلیم یکی از مشایخ عراق چون جنید، رویم و... قرار گرفته‌اند. در منش این بزرگان یک یا چند مشخصه از مکتب عرفان عراق و اصول و مبانی آن دیده شده است: مردود دانستن سماع و حرمت آن، تمایل به ریاضت‌های طاقت‌فرسا و نامعمول، رفتارهای مبتنی بر افراط و تفریط دینی و انعطاف‌ناپذیری در مقابل دیگر فرق، رعایت سخت‌گیرانه شریعت، سرکوب یکباره نفس و مخالفت با آن در تمام ابعاد، پرهیز از خوردن گوشت و غلبه خوف.

پنج‌تن از چهل‌وسه‌تنی که جهان‌بینی عرفانی آنان بررسی شد در این گروه قرار می‌گیرند. ابوبکر شعرانی و ابوالخیر مالکی شاخص‌ترین افراد این جریان در فارس محسوب می‌شوند. سومین جریان گروه صوفیان متمایل به مکتب عرفان خراسان هستند. مشایخی که زیرمجموعه این جریان قرار می‌گیرند، در منش خویش سُکری‌اند و بیش‌ازآنکه متعلق به زیست جهان عرفان فارس باشند گویی خراسانی‌اند. استغراق در سُکر و غلبه وجد به گونه‌ای که صحوی پس از آن اتفاق نمی‌افتد و سبب اسقاط تکلیف از سالک می‌شود، شاگردی مشایخ خراسان یا مشایخ ملامتیه و مهاجرت به آن دیار و رفتار مبتنی بر ملامت، ظاهرکردن سخنان شطح‌آمیز و اظهار سخنان دلیرانه و مبتنی بر آزادی اندیشه و گستاخی با حق، علاقه به زبان شعرگونه و آهنگین و آوای خوش، محبت‌محوری در سلوک، اعتقاد به مشاهده خداوند با چشم سر در جهان ماده، معامله با خلق بر مبنای جوانمردی و مراعات سخت‌گیرانه حقوق دیگری شاخصه‌هایی است که این صوفیان را زیرمجموعه مکتب خراسان قرار می‌دهد. شش‌تن از چهل‌وسه‌تنی که جهان‌بینی عرفانی آنان بررسی شد در این گروه قرار می‌گیرند. هشام‌بن‌عبدان، عبدالرحیم اصطخری و ابوبکر طمستانی را می‌توان از پرچم‌داران خراسانی فارس به‌شمار آورد. درنهایت، آخرین و چهارمین جریان موجود در شیراز که پژوهشگر بیش از دیگر جریان‌ها پیش نظر قرار داد، جریان پیشاهنگان مکتب عرفان فارس است. مشایخی که در این گروه قرار می‌گیرند، به گونه‌ای زمینه‌ساز ظهور مکتب عرفان فارس بوده‌اند. برخی از این مشایخ در جایگاه استادان شیخ‌کبیر و برخی در جایگاه مصاحبان و هم‌عصران او با تأثیری که بر ابن‌خفیف گذاشته‌اند نخستین بارقه‌های نگرش متفاوت او را روشن کرده‌اند. شیخ جهان‌بینی عرفانی خود را با تنفس در فضای فکری آنان شکل داده است. شاخصه‌های مکتب عرفان فارس، چون اعتقاد به تثلیث «زیبایی، عشق و تجلی»، ترجیح صحو بر سُکر، ترجیح کسب بر توکل و اعتقاد به کارکرد اجتماعی تصوف، ترجیح فقر بر غنا در معنای باطنی و ظاهری آن به‌شکل توأمان، اعتقاد به سلوک اعتدالی که مبتنی بر مجاهده و محبت‌محوری هم‌زمان است، رعایت ادب تصوف در تمام مراحل، پذیرش رویم و ترجیح او بر جنید بغدادی، علاقه‌مندی به تفسیر باطنی قرآن و تأویل متون و تجلی‌محوری، قبول سماع شعر و... در اندک اطلاعات باقی‌مانده از نگرش و روش زیست صوفیانه این پیشگامان به‌وضوح مشاهده می‌شود. هجده‌تن از چهل‌وسه‌تنی که جهان‌بینی عرفانی آنان بررسی شد در این گروه قرار می‌گیرند. ابوحلمان

دمشقی، احمدبن یحیی، مؤمل جصاص، جعفر حدّآ و ابوالحسن فسوی از سردمداران جریان چهارم محسوب می‌شوند. تحلیل ارقام نشان می‌دهد در فارس غلبه فکری-عرفانی با مشایخ پیشاهنگ مکتب عرفان فارس است و دیگر جریان‌ها نقشی کم‌رنگ‌تر ایفا می‌کنند.

۳. می‌توان نتیجه گرفت که در عصر شیخ کبیر و اندکی پیش از او زمینه‌های شکل‌گیری مکتب عرفان فارس در این خطه فراهم شده و اصول و مبانی فکری آن نیز متمایز از دیگر مکاتب شکل گرفته و در حال اشاعه در میان متصوفه بوده است. علاوه بر اقوال باقی‌مانده از مشایخ شیراز که مؤید این ادعا هستند، جمله‌ای بسیار مهم در باب ابوبکر طمستانی، عارف خراسانی زیسته در شیراز، در *نفحات/انس جامی* آمده است که فضای فکری شیراز در آن عصر را به‌وضوح به‌تصویر می‌کشد. چنین روایت شده است که سُکر و محبت و اظهار شطح بر احوال طمستانی غالب بوده، به‌گونه‌ای که «در فارس سخن او را کسی قوت شنیدن نداشت. مشایخ وقت صواب چنان دیدند که وی به خراسان رود. به نشابور آمد و آنجا برفت از دنیا بعد از سنه سیصد و چهل» (جامی، ۱۳۷۰: ۱۹۴). از این گزاره نکته‌ای بسیار مهم قابل استخراج است: در عصر ابن خفیف و حتی اندکی پیش از او، تفاوت اندیشگانی صوفیان خراسان، عراق و شیراز نه‌تنها آشکار شده بود، بلکه صوفیان خطه‌های مختلف به تفاوت‌های فکری و عملی این مکاتب عرفانی واقف و آگاه بوده‌اند. به‌همین سبب است که مشایخ شیراز بنا بر تصمیمی جمعی ابوبکر طمستانی را راهی نشابور کردند و کوشیدند غلبه فکری موجود را که با پیشاهنگان مکتب عرفان فارس است حفظ کنند. مکتبی که هرچند هنوز نامی بر آن نهاده نشده بود، موجودیت خود را آشکار کرد و تفاوتی بنیادین در هویت خویش با دو مکتب عراق و خراسان داشت.

پی‌نوشت

۱. در ادامه نام و نشان شماری از این تذکرها آورده می‌شود:
مشيخه ابوالحسن دیلمی، معاصر و مرید شیخ کبیر، ابن خفیف شیرازی؛ مشيخه ابوشجاع مقاریزی صوفی بزرگ سده پنجم هجری؛ تاریخ مشایخ فارس، از فقیه صائِن‌الدین حسین بن محمد بن سلیمان (م. ۶۶۴ هـ.ق)؛ مشيخه ابوالقاسم امام‌الدین عمر بیضاوی (م. ۶۷۳ هـ.ق)؛ طبقات اهل شیراز از حافظ ابوعبدالله قصار شیرازی (م. حدود ۴۵۰ هـ.ق)؛ شیرازنامه زرکوب شیرازی (م. ۷۸۹ هـ.ق)؛ شدالازار جنید شیرازی (م. ۷۹۱ هـ.ق) و ترجمه فارسی آن موسوم به هزار مزار از پسر او عیسی (م. بعد از ۸۰۰ هـ.ق).
۲. ازرقان یا ازرقان: نام یکی از محلات شیراز بوده است (نقل از تعلیقات شیرازنامه، ۱۳۹۰: ۳۴۲).
۳. نام شهری است در فارس که گروهی از راویان حدیث بدان‌جا منسوب‌اند (نقل از دهخدا، ۱۳۷۶: ۴۹۵).

۴. حدّاً در معنای «کفش‌دوز» است و اشاره به شغل شیخ دارد.
۵. حصّاص در معنای گچ‌کار یا گچ‌پز است که به شغل شیخ اشاره دارد.

منابع

- قرآن مجید (۱۳۹۲). ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: دوستان.
- ابن بلخی (۱۳۷۴). *فارسانامه*. تصحیح منصور رستگار فسایی. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- انصاری، عبدالله (۱۳۶۲). *طبقات‌الصوفیه*. تصحیح محمدسرور مولائی. تهران: توس.
- بشری، جواد (۱۳۹۸). آثار برجای‌مانده از ابن خفیف و دست‌نویسی از بخش ابتدایی «کتاب‌الاقتصاد». *آینه میراث*. دوره ۶۴: ۴۱-۵۸.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۰). *نفحات الانس من حضرات‌القدس*. مقدمه و تصحیح و تعلیقات محمود عابدی. تهران: اطلاعات.
- جبارپور، سمیه (۱۳۹۵). شیراز برج اولیاء و دیار درویشان (جستاری در تصوف فارس). کنگره بین‌المللی زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه تربت حیدریه. مشهد. پانزدهم مهرماه: ۱-۱۹.
- حسینی فسایی، حسن (۱۳۶۷). *فارسانامه ناصری*. تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: امیرکبیر.
- خالق‌زاده، محمدهادی (۱۳۹۱). نخستین صوفیان فارس و مشرب ایشان. *عرفان اسلامی*. سال دهم. شماره ۳۸: ۷۷-۹۹.
- خطیب بغدادی (۲۰۱۱). *تاریخ بغداد*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- خیراندیش، مهدی (۱۳۹۶). *پاکان خاکی نهاد فارس*. شیراز: رخشید.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۷). *روزبهان‌نامه*. تهران: انجمن آثار ملی.
- دیلمی، ابوالحسن (۱۳۶۳). *سیرت ابن‌خفیف شیرازی*. تصحیح آنه ماری شیمل. به‌کوشش توفیق سبحانی. تهران: بابک.
- رضائی، مهدی (۱۳۸۷). *مکتب جنیدیه؛ ریشه‌ها و اندیشه‌ها*. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران-دانشگاه مگ‌گیل.
- روزبهان بقلی شیرازی (۱۳۹۴). *شرح شطحیات*. تصحیح هانری کرین. تهران: طهوری.
- زرکوب شیرازی (۱۳۹۰). *شیرازنامه*. به‌تصحیح اکبر نحوی. شیراز: دانش‌نامه فارس.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۹۶). *جست‌وجو در تصوف*. تهران: امیرکبیر.
- سعدی شیرازی (۱۳۸۸). *کلیات*. به‌تصحیح حسین استادولی و بهاء‌الدین اسکندری. تهران: قدیانی.
- سمعانی (۱۹۹۸). *الانساب*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- سیدرضی (۱۳۹۴). *نهج‌البلاغه*. ترجمه سیدمهدی جعفری. تهران: نشر و تحقیقات ذکر.

شرف‌الدین ابراهیم (۱۳۴۷). *تحفه اهل العرفان فی ذکر سید الاقطاب شیخ روزبهان*. تهران: انجمن آثار ملی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۴). *دفتر روشنائی: از میراث عرفانی بابزید بسطامی*. تهران: سخن.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۶). *تاریخ ادبیات ایران*. تهران: فردوس.

عبداللطیف بن روزبهان (۱۳۴۷). *روح الجنان فی سیره شیخ روزبهان*. تهران: انجمن آثار ملی.

عطار نیشابوری (۱۳۹۴). *تذکره الاولیاء*. تصحیح رینولد نیکلسون و مقدمه محمد قزوینی. تهران: هرمس.

علاقه، فاطمه (۱۳۷۷). رساله فضل التصوف علی المذاهب. معارف. دوره پانزدهم. شماره ۱ و ۲: ۵۱-۸۰.

علاقه، فاطمه (۱۳۷۸). شرف الفقراء ابن خفیف. معارف. دوره شانزدهم. شماره ۱: ۹۸-۱۳۲.

عیسی بن جنید شیرازی (۱۳۶۴). *تذکره هزارمزار*. به تصحیح و تحشیه نورانی وصال. شیراز: کتابخانه احمدی.

قشیری، عبدالکریم (۱۳۹۱). *رساله قشیریه*. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تصحیح مهدی محبتی. تهران: هرمس.

معصوم‌علیشاه شیرازی (۱۳۳۹). *طرائق الحقایق*. تصحیح محمدجعفر محجوب. تهران: کتابخانه بارانی.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۸). *مثنوی معنوی*. به تصحیح نیکلسون. تهران: هرمس.

نیری، محمدیوسف (۱۳۹۵). *نرگس عاشقان*. شیراز: دانشگاه شیراز.

هجویری، علی بن عثمان (۱۳۸۰). *کشف‌المحجوب*. تصحیح و تعلیقات محمود عابدی. تهران: سروش.

References in Persian

Qorān (2013). Translated by Bahā' e'dīn Khorramshāhī. Tehrān: Dustān [In Persian]

Abd Al-Latīf ībn-e Ruzbahān (1968). *Ruz Al-Jenān fī Sīrat-e Sheikh Ruzbahān*. Tehrān: Anjoman-e Āsār-e Mellī [In Persian]

A'lāghe, Fātemeh (1998). Resāle-ye Fazl-Al-Tasavvof Al-almazāheb. *Maāref*. Y. 15. N. 1&2: 51-80. [In Persian]

A'lāghe, Fātemeh (1999). Sharaf-ol Foqarā. *Maāref*. Y. 16: 98-132. [In Persian]

Ansārī, A'bdolāh (1983) *Tabaqāt-Al-sufīye*. by Mohammad Mowlāyī. Tehrān: Tous [In Persian]

Attār Neyshāburī (2015). *Tazkara Al-owlīyā*. by Reynold Nīkolson. Tehrān: Hermes [In Persian]

Basharī, Javād (2019). Extant works of Ebn-e Khafif and a manuscript of the initial part of his Ketāb- al-eqtesād. *Āyene-ye Mīrās*. Y. 64: 41-58. [In Persian]

Dāneshpazhuh, Mohammad-Taghī (1968). *Ruzbahān-Nāme*. Tehrān: Anjoman-e Āsār-e Mellī. [In Persian]

- Deylamī, Abol-Hasān (1984). *Sīrat-e ībn-e Khafīf-e Shūrāzī*. by Ane Māry Shīmel. By effort of Towfīgh Sobhānī. Tehrān: Bābak. [In Persian]
- Ghosheyri, A'bdol-Karīm (2012). *Resāle-ye Ghosheyriyeh*. Translated by Ahmad O'smānī. by Mehdī-ye Mohabbatī. Tehrān: Hermes [In Persian]
- Hojvīrī, Alī ibn-e Osmān (2001). *Kashf Al-Mahjub*. by Mahmud Ābedī. Tehrān: Soroush. [In Persian]
- Hoseinī Fasāī, Hassan (1988). *Fārs-Name-ye Nāserī*. by Mansur Rastgār Fasāyī. Tehrān: Amīr Kabīr [In Persian]
- Ibn-e Balkhī (1995). *Fārs-Nāme*. by Mansur Rastgār Fasāī. Shīrāz: Bonyād-e Fārsshēnāsī [In Persian]
- I'sā ibn-e Joneyd-e Shīrāzī (1985). *Tazkare-ye Hezār Mazār*. by Nurānī Vesāl. Shīrāz: Ahmadī Library. [In Persian]
- Jāmī (1991). *Nafahāt Al-Ons*. by Mahmud Ābedī. Tehrān: Ettlā'a't. [In Persian]
- Khāleqzādeh, Mohammad-Hādī (2012). The First Sufis and their Thoughts in Fars Area. *Islamic Mysticism*. Y.10. N. 38:77-99. [In Persian]
- Khatīb Baghdādī (2011). *History of Baghdād*. Beirut: Dār Al-Kotob Al-Elmīye. [In Arabic]
- Kheirandīsh, Mahdī (2017). *Pākān-e khākī nahād-e Fārs*. Shīrāz: Rokhshīd. [In Persian]
- Rezāī, Mahdī (2008). *Maktab-e Joneidīyeh*. Tehrān: MacGil Islamic Studies Foundation [In Persian]
- Ma'sum-A'līshāh Shīrāzī (1960). *Tarāegh Al-hHaghāyegh*. by Mohammad Ja'far Mahjub. Tehrān: Bārānī Library. [In Persian]
- Mowlavī, Jalāl Al-Dīn (2019). *Masnavī*. by Nikolson. Tehrān: Hermes [In Persian]
- Nayerī, Mohammad Yousof (2016). *Narges-e Āsheghān*. Shīrāz: Shīrāz University [In Persian]
- Ruzbahān-e Baghlī-e Shīrāzī (2015). *Shathīyāt*. by Henry Corbin. Tehrān: Tahurī [In Persian]
- Sa'dī (2009). *Kolīyāt*. by Hossein Ostād Valī & Bahāe'dīn Eskandarī. Tehrān: Qadyānī [In Persian]
- Sama'ānī (1998). *Al-Ansāb*. Beirut: Dār Al-kotob Elmīyeh. [In Arabic]
- Safā, Zabīh-Allah (1987). *History of Literature of Irān*. Tehrān: Ferdows [In Persian]
- Seyyed Razī (2015). *Nahj Al-balāghe*. Translated by Sayyed Mohammad Mahdī Ja'farī. Tehrān: Zekr [In Persian]

- Sharaf Al-Dīn Ebrāhīm (1968). *Tohfe-ye Ahl-e Erfān Fī Zekr-e Sayyed-Al-Aghtāb Ruzbahān*. Tehrān: Anjoman-e Āsār-e Mellī. [In Persian]
- Shafie Kadkanī, Mohammad Rezā (2005). *Daftar-e Roshanāyi*. Tehrān: Sokhan [In Persian]
- Zarkub Shīrāzī (2011). *Shīrāz-Nāme*. by Akbar Nahvī. Shīrāz: Dānesh-Nāme-ye Fārs. [In Persian]